

UOT: 634.1/7.13

**QUBA-XAÇMAZ BÖLGƏSİNDƏ YAYILMIŞ XALQ SELEKSİYASI
ARMUD SORTLARI****İ.S.QURBANOV, M.M.QURBANOV, B.O.QULİYEV.
AKTN Meyvəçilik və Çayçılıq ET İnstitutu**

Torpaq-iqlim amilləri və təbii-çöğrafi şəraitinə görə Quba-Xaçmaz bölgəsində meyvəçilik hələ qədim zamanlardan inkişaf etmişdir. Tumlu (alma, armud, heyvə) bitkilərinin müxtəlif sortları bu bölgənin dağətəyi hissələrində becərilmiş, meyvələrdən isə təzə, qurudulmuş şəkildə (qax və s.), həmçinin çem, doşab və digər yarımfabrikantların hazırlanmasında geniş istifadə edilmişdir. Bölgənin köhnə ata-baba bağlarında 60-a qədər armud sortu yayılmış və bu sortların meyvələrindən təzə halda, yaxud qurudulmuş qax formasında istifadə edilmişdir. Zaman keçdikcə bu sortların itmə təhlükəsi ortalığa çıxmışdır. Məqalədə Quba rayonunun müxtəlif yaşayış məntəqələrindən xalq seleksiyası yolu ilə əldə olunmuş armud sortlarının toplanması, çoxaldılması, milli sərvətimiz olan genofondun qorunması və kolleksiya bağları salmaqla, perspektiv seleksiya işində valideyn cütləri kimi istifadə ediləcəyindən bəhs olunur.

Açar sözlər: Armud sortları, calaqahti, çoxaltma, ting, kolleksiya bağının salınması.

Azərbaycanda bağçılığın inkişaf etdirilməsi üçün olduqca əlverişli torpaq-iqlim şəraiti vardır. Bunun nəticəsi olaraq son onillikdə respublikamızda tumlu, çəyirdəkli, giləmeyvəli və subtropik meyvə bitkilərindən ibarət olan, müasir texnologiyalar əsasında salınmış intensiv tipli bağların sahəsi 10 000 ha-ya çatmaq üzrədir (1).

Hal-hazırda müxtəlif təbii iqlim və torpaq şəraitinə malik olan respublikamızda, tropik meyvə bitkilərindən başqa bütün meyvə növləri becərilir.

Respublikamız biomüxtəlifliyin çox zəngin olduğu bir ərazi olmaqla, həm də bir sıra mədəni bitkilərin qalıqlarına burada rast gəlinmişdir ki, bu da meyvəçiliyin çox qədim tarixə malik olduğuna sübutdur.

Ölkəmiz biomüxtəlifliyin çox zəngin olduğu bir ərazi olmaqla, həm də bir sıra mədəni bitkilərin, o cümlədən meyvə bitkilərinin əmələgəlmə mərkəzlərindən biri sayılır. Burada bitki genofondunun belə zəngin olması, tarixən yabanı, yarımmədəni meyvə bitkilərindən alma, armud, gilə, ərik, əzgil, tut, zəngal, yemişan, nar, əncir, qoz, fındıq, şabalıd, püstə, üzüm və s. geniş yayılmasına səbəb olmuşdur (2; 3; 4).

Bu meyvə bitkilərinin əksəriyyətinin yabanı formaları indi də meşə və kolluqlarda bitir ki, bu da onların endemik olmasını sübut edir.

Mədəni bitkilərin morfoloji-anatomik quruluşlarına görə öz yabanı formalarına oxşarlıqları və fərqli cəhətləri, eləcə də Azərbaycanda bir sıra meyvə bitkilərinin endemik olmasını alimlər apardıqları tədqiqat işlərində təsdiq etmişlər (5; 6).

Beləliklə, Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda bağçılığın çox qədim bir tarixə malik olduğu haqda çoxlu sübut və dəlillər vardır.

Azərbaycanda 2003-cü ildə biomüxtəlifliyin genetik ehtiyatlarının toplanması, öyrənilməsi, qorunub saxlanması, onların ərzaq və seleksiya məqsədilə səmərəli istifadə olunmasının elmi əsaslarının müvafiq sahədə əlaqələndirilməsini təşkil və təmin etmək məqsədilə AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu (GEİ) yaradılmışdır.

Hazırda Respublikamızda mövcud olan alma bitkisinin genetik ehtiyatlarının öyrənilməsi, mövcud kolleksiya bağlarının genofondunun zənginləşdirilməsi və tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi institutun seleksiya şöbəsinin müdiri, aqrar elmlər doktoru Ə.N.Sadıqovun rəhbərliyi ilə yerinə yetirilir.

Aparılan işin məqsədi: Azərbaycanda, o cümlədən Quba-Xaçmaz bölgəsində mövcud olan armud bitkisinin genetik ehtiyatlarının öyrənilməsi, onları ölkəmizin milli sərvəti kimi qoruyaraq gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədi ilə kolleksiya bağlarının salınması, valideyn cütlərinin istifadəsində yeni, daha məhsuldar və perspektivli sortların yaradılmasına nail olmaqdır.

Eksperimental hissə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunda 1980- cı illərdən başlayaraq ölkəmizdə mövcud olan alma, armud və digər meyvə bitkilərinin genofondu əsasında sortların yayılma coğrafiyası, müxtəlif torpaq-iqlim şəraitində pomoloji xüsusiyyətlər öyrənilir və öyrənilməkdədir.

Bizim apardığımız tədqiqat işində Quba-Xaçmaz bölgəsində xalq seleksiyası armud sortlarının toplanması, qorunması və institutun H.B.Zərdabi adına Elmi-Təcrübə Bazasında çoxaldılaraq, kolleksiya bağında armud sortları sınaqdan keçdikdən sonra kəndli (fermer) təsərrüfatlarına yayılması və genofond kimi kolleksiya bağında qorunub saxlanmasıdır.

Cədvəl 1.

**Quba rayonu ərazisindən toplanmış xalq seleksiyası
armud sortları (2018-ci il)**

S/S	Sortun adı	Toplandığı yer	Meyvələ-rinin yetişmə vaxtı
1.	Qorxmazı	Xanəgah kəndi	01-05.III
2.	Cəfəri	“ ”	10-20.VII
3.	İdrisi	“ ”	01-15.VIII
4.	Abasbəyi	“ ”	15-30.VIII
5.	Ağ Ordubad	“ ”	15-30.VIII
6.	Peykəli	“ ”	10-30.VIII
7.	Turşahamini	“ ”	10-15.IX
8.	Çiçi	“ ”	10-20.VIII
9.	Halvayı	“ ”	10-30.VIII
10.	Limoni	“ ”	15-30.X
11.	Şamaxzari	“ ”	01-15.IX
12.	Ciliti	“ ”	10-30.IX
13.	Gəfəyi	“ ”	01-15.IX
14.	Qəlyani	“ ”	01-15.XIII
15.	Axuni	“ ”	10-30.VIII
16.	İspiki	“ ”	10-30.VIII
17.	Tumsuz Nargilə	“ ”	10-30.VIII
18.	Siçanarmudu	“ ”	10-30.VIII
19.	Kürdəki	“ ”	10-30.VIII
20.	Xəməzyi	Xanəgah kəndi	15-30.VIII
21.	Göy armud	“ ”	15-30.VIII
22.	Tahir armudu	“ ”	15-30.VIII
23.	Zeyvəyi	“ ”	01-15.IX
24.	Gəlinbarmağı	Rustov kəndi	15-30.VIII
25.	Məhəmmədi	“ ”	01-15.IX
26.	Məmmədyusif cırı	Amsar kəndi	01-15.IX
27.	Cırnadiri	Xanəgah kəndi	15-30.XIII
28.	Nararmudu	“ ”	01-30.X
29.	Xanəgah armudu	“ ”	01-30.X
30.	Gom-Gomi	“ ”	01-15.XI
31.	Qara armud	“ ”	15-30.X
32.	Nurunburun	“ ”	01-15.X
33.	Bildirçin budu (sərçə)	Amsar	15-30.VII
34.	Əhməd Qazı	“ ”	15-30.VIII
35.	Qovarmudu	“ ”	01-15.IX
36.	Nargilə	“ ”	15-30.VIII
37.	Bəyarmudu	“ ”	01-15.IX
38.	Solaxayarmudu	“ ”	15-30.IX
39.	Mədət armudu	“ ”	15-30.IX

Bütün bunlar əsas verir ki, Quba-Xaçmaz bölgəsinin dağətəyi qurşağında ata-babalarımız tərəfindən XIX-XX əsrin axırlarında 60-a qədər armud, 15-ə qədər alma, 10-a qədər alça və digər meyvə bitkilərindən ibarət olan, zəngin genofonda malik olan, dəmyə şəraitdə becərilən meyvə bitkilərindən ibarət olan bağlar salınmışdır. Qeyd edək ki, bu armud sortları Qafqaz armudu (*Pyrus caucasica* Fed.) üzərinə calağ edilmişdir.

Belə bağlarda becərilən müxtəlif armud sortlarının yetişməsi iyul ayının əvvəllərindən başlayır və noyabr ayının ortalarına qədər davam edir. Yerli əhali armudun demək olar ki, bütün sortlarını təndir şəraitində, sonralar isə müasir texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar mini-quruducu sexlərdə qurutmuşlar. Bölgənin dağətəyi kəndlərində hal-hazırda da alma və armudun müvafiq sortları “qax” şəkilində qurudulur və şirniyyat məmulatlarında, həmçinin kompot və s. məqsədlər üçün əvəzənilməz vasitə kimi geniş istifadə edilir. Armud bitkisinin meyvələri yaş və qurudulmuş halda əhali tərəfindən istifadə edilir və böyük müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məhsulların yetişdirilməsi və hazırlanması prosesində heç bir kimyəvi vasitələrdən istifadə edilmir və tamamilə ekoloji təmiz məhsul sayılır.

Armud sortlarının meyvələrinin tərkibində 83,03-84,60% su, 5-15% şəkərlər, 0,1-0,99% üzvi turşular, 0,05-0,12% aşı maddələri, 0,18-0,44% kül, eyni zamanda çoxlu miqdarda A,B,C,P vitaminləri, mineral duzlar, o cümlədən 6,5% kalsium oksidi, 5,6% maqnezium oksidi və 11,8% fosfor turşusu vardır.

Bölgənin xalq seleksiyası armud sortlarının toplanması məqsədilə 2018-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun baş elmi işçisi, b.e.f.d. M.M.Qurbanovun rəhbərliyi ilə Quba rayonunun Xanəgah, Yuxarı Xanəgah, Rustov, Növdün, Şuduc və Amsar kəndlərində ekspedisiyalar aparılmışdır. Bu zaman ərzində armudun xalq seleksiyası yolu ilə seçilib, salınmış və hal-hazırda sıradan çıxmağda olan ata-baba bağlarından 39 armud sortu toplanaraq Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun H.B.Zərdabi adına Elmi-Təcrübə Bazasının tinglik şöbəsinə təhvil verilmiş və BA-29 calaqaqtısına peyvənd (calağ) olunmuşdur. Cari ilin yazında həmin calaqlar gözə kəsilmiş və 340 ədəd gözdən 300 ədəd müxtəlif ata-baba armud sortları tingləri əmələ gəlmişdir ki, cari ilin payızında həmin tinglərdən kolleksiya bağı salınacaqdır.

Aşağıda Quba rayonunun Amsar, Xanəgah, Yuxarı Xanəgah, Şuduc, və Növdün kəndlərindən toplanmış xalq seleksiyası armud sortlarının adları cədvəl formasında verilir.

1 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, 2018-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Quba rayonunun dağətəyi hissəsində yerləşən Amsar, Xanəgah, Yuxarı Xanəgah, Rustov və Növdün kəndləri ərazisindən, vegetasiya dövrünün iyul-noyabr aylarında yetişən 39 armud sortu toplanmış, MÇETİ-nun tinglik sahəsində BA-29 calaqaqtısına vurulmuş və cari ilin payız aylarında armud kolleksiyası bağının salınmasında istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd edək ki, növbəti illərdə ekspedisiya işlərinin Quba rayonunun digər kəndlərində də aparılması nəzərdə tutulur.

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq respublikanın Quba-Xaçmaz bölgəsinə mənsub armud bitkisinin genetik ehtiyatları öyrənilərək kolleksiya bağlarına

əkiləcək, tamamilə itmək təhlükəsi ilə üzləşməkdə olan, xalqımızın milli sərvəti olan toplanmış sortlardan daha məhsuldar, müvafiq calaqltı ilə (BA-29) qarşılıqlı təsirə malik olan yeni armud sortlarının yaradılmasında başlanğıc valideyn cütləri kimi istifadə ediləcək və eyni zamanda kəndli (fermer) təsərrüfatlarının sahələrində yeni yerli armud bağlarının salınmasında istifadə olunacaqdır.

Təkliflər. Respublikanın digər bölgələrində də (Şəki-Zaqatala və s.) armud və eləcə də digər meyvə bitkilərinin genetik ehtiyatlarına daxil olan yabani əcdadlarının öyrənilməsinin davam etdirilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir;

Yabani növlərin və yerli sortların yüksək genetik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, seleksiya prosesində başlanğıc valideyn cütləri kimi istifadə eilməsinə aid tədqiqat işlərinin aparılması məqsədəuyğun sayılmalıdır;

Bu məqsədlə respublikamızın müxtəlif bölgələrində mövcud mənbələri axtarmaqla, nəzəri və təbii tədqiqatların inkişaf etdirilməsi vacibdir;

Bütün bunlar göstərir ki, müxtəlif meyvə bitkilərinin, o cümlədən armudun Azərbaycanda çox

zəngin genetik ehtiyatları vardır. Bu genetik ehtiyatlara malik olan forma və sortlar torpaq-iqlim şəraitinə adaptasiya olunduğundan yüksək genetik xüsusiyyətlərə məlikdir. Həmin forma və sortların qorunub saxlanması yeni, daha məhsuldar, yerli şəraitə uyğun gələn armud sortlarının əldə edilməsində və son nəticədə bağçılıq mədəniyyətinin yüksəldilməsində mövcud genofondun əvəzsiz rolunun olduğunu nəzərə alıb, gələcək tədqiqat işlərində armud bitkisi üzrə genetik ehtiyatların öyrənilməsi qarşıda duran ən vacib problemlərdən biri sayıla bilər.

Nəticə. 1. Tədqiqat işində Quba rayonunun dağətəyi hissəsində yerləşən Xanəgah, Yuxarı Xanəgah, Rustov və Amsar kəndlərinin köhnə, ata-baba bağlarında 39 armud sortu toplanmışdır. 2. Toplanmış sortların hər birində 10 ədəd olmaqla MÇETİ-nin tinglik sahəsində, növbəti illərdə genofond- kolleksiya bağı salmaq məqsədilə BA-29 calaqlıtısına vurulmuşdur. 3. Toplanmış xalq seçisiyası sortlarından alınacaq genofond kolleksiya bağına həmin sortların tamamilə itmək təhlükəsi aradan qalxacaq və gələcək tədqiqat işlərində ilkin material kimi istifadə olunacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə İ.M., Sadiqov Ə.N.. Azərbaycanda intensiv bağçılıq, Az.ETB və SBI- nin elmi əsərləri. XVI. B,2009 s.8-12;
2. Axundzadə İ.M., Sadiqov Ə.N., Qədirov Ə.M. Azərbaycanın Quba-Xaçmaz bölgəsində yerli armud sortlarının genofondu. Elmi-praktik konfransın materialları. Quba, 26-27 dekabr. 2011.- səh.34-40;
3. İbahoğlu A.M. Azərbaycanın Quba-Xaçmaz bölgəsində yayılmış armud sortları. Azərbaycan Aqrar Elmi jurnalı, 3, 2015, s. 151-154.
4. Həsənov N.Ə., Həsənova A.H. Genofondumuzu yeni əncir formaları ilə zənginləşdirək. Elmi-praktik konfransın materialları. Quba, 26-27 dekabr.- səh.46-52;
5. Жуковски П.М. Материалы по истории и земледелия СССР, сб.11.М.-Л.;1956.с.-5;
6. Вавилов Н.И. Пшеница в Абиссинии. Л.;1931.с.230.

Народные селекционные сорта груши, распространенные в Куба-Хачмасской зоне Азербайджана.

И.С.Курбанов, М.М.Курбанов, Б.О.Кулиев.

В связи с почвенно-климатическими факторами и природно-географическими условиями в Губа-Хачмазском регионе плодоводство развивалось с древних времен. Различные сорта семечковых культур (яблоня, груша, айва) выращивали в предгорных районах региона, а плоды широко использовались в свежем, сушеном (сушеные фрукты и т.д.) виде, а также при приготовлении джемов, дошабов и других полуфабрикатов. В старых предковых садах региона насчитывается около 60 сортов груш, а плоды этих сортов используются в виде свежих или сушеных. Со временем угроза исчезновения этих сортов оказывается под угрозой. В статье дается информация о распространенных в Куба-Хачмасской зоне народно - селекционных сортов груши. В итоге собрано 39 народно – селекционные сорта груши, которые находятся на грани полного исчезновения. Из собранных сортов груш будет заложен коллекционный сад в опытных участках Азербайджанского НИИ Плодоводства и Чайводства.

Ключевые слова: сорта груши, подвой, размножение, саженцы, закладка коллекционного сада.

Popular breeding varieties of pears, common in the Cuba-Khachmas region of Azerbaijan.

I.S. Kurbanov, M.M. Kurbanov, B.O. Kuliev.

In connection with soil and climatic factors and natural and geographical conditions in the Guba-Khachmaz region, fruit growing has been developing since ancient times. Various varieties of pome crops (apple, pear, quince) were grown in the foothills of the region, and the fruits were widely used in fresh, dried (dried fruit, etc.) form, as well as in the preparation of jams, doshabs and other semi-finished products. In the region's old ancestral gardens, there are about 60 varieties of pears, and the fruits of these varieties are used in the form of fresh or dried. Over time, the threat of extinction of these varieties is threatened. The article provides information about the popular - breeding varieties of pears in the Cuba-Khachmas zone. As a result, 39 folk-breeding varieties of pears were collected, which are on the verge of extinction. From the collected pear varieties, a collection garden will be laid in the experimental sections of the Azerbaijan Research Institute for Fruit Growing and Tea Growing.

Key words: pear varieties, rootstock, reproduction, seedlings, laying of a collection garden.